

VAŽNOST KUMRANSKIH OTKRIĆA ZA TEKSTUALNU KRITIKU SV. PISMA STAROGA ZAVJETA

Dr Janko Oberški

SUMMARIUM

Manuscripta S. Scripturae in effossionibus qumranicis inventa, inter quae etiam unum integrum Isaiae prophetae, maximi sunt momenti ad promovendam criticam textus V. T., quia quoad antiquitatem suam textum aetate antiquiorem quam textus massoreticus est, repraesentant. Praeter textus enumeratos abhuc circa 580 parva fragmenta S. Scripturae inventa sunt, necnon quidam commentarii integri vel fragmentarii. In quantum hucusque constat ex laboribus eruditorum, qui haec manuscripta S. Scripturae perscrutaverunt, textus inventi meliorem recensionem repraesentant, quam textus receptus in editionibus massoreticis praebet. Sed in patientia adhuc expectandum est, donec omnia manuscripta inventa, ab hominibus eruditissimis analysi criticae subiiciantur, praesertim respectu habito ad versionem graecam LXX.

1. KUMRANSKI NALAZI HEBREJSKIH TEKSTOVA SV. PISMA ST. Z.

Među kumranskim nalazima kod Mrtvoga mora za biblijsku su struku od osobite važnosti hebrejski rukopisi Sv. Pisma ST. Z. Dosadašnji naime hebrejski rukopisi, na koje se oslanja hebrejski tekst Masoretske Biblije, dosizali su tek do 9. stoljeća po Kr. Tek prije tridesetak godina našlo se u nekvoj Genizi kod Kaira par krpica hebrejskog teksta sa 10 zapovijedi Božjih iz 2. stoljeća po Kr. Ali najnoviji kumranski nalazi iz g. 1947—1949. neobično su obogatili poklad najstarijih hebrejskih rukopisa Sv. Pisma St. Z., jer oni svojom starinom dosižu do 3. stoljeća pr. Kr.

Do prvih nalaza rukopisa Sv. Pisma na hebrejskom jeziku došlo je pukim slučajem, kad je potkraj mjeseca veljače 1947. neki arapski pastir iz Beduinskog plemena Taamire, po imenu Muhamed ed-Dib, momak od 15 godina, išao u potragu za svojom izgubljenom kozom u okolici mjesta Kumran, zapadno od Mrtvoga mora. Tom prigodom naišao je na jednu špilju, koja je imala odozgo otvor, i u nju bacio kamen. Mjesto jasnog odjeka kamena, koji bi udario o kameno tlo špilje, začuje odjek mukla štropota, kao da je razbio neke lonce. Pastir prestrašen otide i dovede još dvojicu svojih drugova, da izvide, što je to u špilji. Njih trojica se oprezno spuste u špilju, i sa začuđenjem opaze u njoj nekoliko zemljanih vrčeva u obliku valjaka, zatvorenih poklopcem. Mислеći, da su našli blago, počnu razbijati vrčeve, ali su bili razočarani. kad su u njima našli stare pergamene u obliku svitaka, koji su jako zaudarali. Isprva su htjeli sve to ostaviti, ali im ipak padne na um, ne bi li se i to dalo unovčiti, pa su uzeli nekoliko svitaka, da ih ponude kojem staretinaru na prodaju. Svoj su nalaz pokazali nekom svome beduinskom poglavici, koji je odmah poslao na mjesto nekoliko ljudi. Ti su pretražili spomenutu špilju i u njoj pronašli još oko 40 sličnih zemljanih lonaca, u kojima su se nalazili rukopisi ispisani na koži, koja je odavala neugodan vonj. S tim su se nalazima uputili u Betlehem do staretinara Halil Eskandera, koji se bavio trgovinom staretinarske robe.

Nekoje od tih nalaza pokupovali su neki arapski i židovski trgovci, a 4 svitka otkupio je za znatnu svotu novaca ortodokсни nadbiskup u Jeruzalemu, Atanasije Ješua Samuel. Ni on nije naslućivao kako su ovi rukopisi od velike

vrijednosti, dok se nije namjerio na eksperte američke škole za orijentalna istraživanja prigodom njihova posjeta sirskom samostanu sv. Marka, gdje je te rukopise Atanasije Ješua Samuel dao pohraniti.

Arheolozi su utvrdili da se tu radi o biblijskim rukopisima neobične starine. Naročito je upao u oči rukopisni svitak, dugačak 7 metara, koji je sadržavao hebrejski tekst proroka Isaije, i to kompletan. Prvi nalazi tih rukopisa naišli su na veliko zanimanje arheoloških stručnjaka prednjega Orijenta, kao što i kod sveučilišnog profesora Sukenika u Jeruzalemu. Sada je započela dalja potraga za pronalaženjem daljnjih rukopisa, koja je uspjeha pronaći još mnogo drugih fragmentarnih rukopisa Sv. Pisma St. Z. na hebrejskom jeziku. Pored spomenutog kompletnog rukopisa proroka Isaije, koji je nadbiskup Atanasije Ješua Samuel prodao u Americi za 250.000 Dolara, našlo se još fragmentarnih rukopisa Isaije, kometar proroka Habakuka, i mnoštvo fragmenata gotovo od svih starozavjetnih knjiga Sv. Pisma. Brigom tada još živog sveuč. profesora Sukenika na Sveučilištu u Jeruzalemu pohranjeni su mnogi u Sveučilišnoj knjižnici u Jeruzalemu, zatim kod raznih naučnih arheoloških ustanova, bilo u Jeruzalemu, bilo u Evropi i Americi.

U posjedu Jeruzalemskog sveučilišta nalaze se slijedeći fragmenti rukopisa Sv. Pisma na hebrejskom jeziku:

1. Jedan fragmentarni rukopis proroka Isaije (gl. 44—46).
2. Tri fragmenta Geneze.
3. Četiri fragmenta Exodusa.
4. Dva fragmenta Leviticusa, pisana feničkim pismom.
5. Dva fragmenta Numeri.
6. Tri fragmenta Deuteronomija.
7. Fragment knjige sudačke.
8. Fragment knjige Samuelove.
9. Fragment proroka Isaije, nađen u Murabaatu.
10. Fragment proroka Jeremije.
11. Dva fragmenta Psalama.
12. Dva fragmenta knjige Rutine.
13. Dva fragmenta proroka Daniela.
14. Dva fragmenta knjige Tobijine.
15. Jedan fragmenat Malih proroka.
16. Fragment Knjige mudrosti.
17. Fragment Knjige Josuine.

Osim toga nađeni su fragmenti hebrejskih rukopisa komentara ovih knjiga:

1. Komentar proroka Habakuka.
2. Komentar proroka Miheje.
3. Komentar Psalma 68.
4. Fragment komentara k proroku Isaiji.

Inače je dosada utvrđeno oko 600 nalaza rukopisa Sv. Pisma, od kojih je jedan kompletan (Isaija), a drugi su fragmentarni.

2. VAŽNOST KUMRANSKIH TEKSTOVA SV. PISMA ST. Z. ZA TEKSTUALNU KRITIKU, I KRITIKU KANONA

Kako je poznato, tekst sadašnjih izdanja hebreskog Sv. Pisma, nazvan »masoretski tekst«, osniva se na hebrejskim rukopisima, od kojih su do sada

najstariji sicali do 9. stoljeća poslije Kr. Ti se rukopisi osnivaju na rabinskoj tradiciji, kako je ona bila ustaljena potkraj 1. stoljeća poslije Kr. na rabinskoj sinodi u Jamniji, oko g. 100. poslije Kr. Ova sinoda razvrstava starozavjetne knjige u tri skupine:

1) Thora, koja obuhvata Mojsijevo Petoknjžje;

2) Prophetæ priores: Josua, Sudačka, Dvije Samuelove i Dvije Kraljevske;

Prophetæ posteriores: Isaija, Jeremija, Ezekiel i 12 malih proroka.

3) a) Hagiographa majora: Psalmi, Proverbia, Job;

b) Hagiographa minora, quinque volumina: Canticum, Ruth, Lamentationes, Ecclesiastes, Estera, Daniel, Ezdra, Paralipomenon.

Odatle se vidi da u ovom židovskom kanonu, kako je utvrđen na rabinskoj sinodi u Jamniji oko g. 100. poslije Kr., ne alazimo tako zvanih deuterokanonskih knjiga, a to su: Baruh, Tobija, Judita, I. i II. Makabejska, Sapientia, knjiga Crkvenica (Ecclesiasticus), i neke odlomke iz Danielove knjige (Dan. 3, 24—90: Cant. trium puerorum), te gl. 13 (historia Susannae) i 14 (Bel et Draco), zatim iz Esterine knjige gl. 10, 4—16, 24).

Ali da su i ove knjige pripadale u starozavjetni zakon, svjedoči nam prijevod LXX, koji ih sadržava zajedno s ostalim (prvokanonskim) knjigama Staroga Zavjeta. Budući da je prijevod LXX nastao između g. 300—130. pr. Kr., znači da je židovski kanon prije rabinske sinode u Jamniji, priznavao i drugokanonske knjige. To potvrđuju i kumranski nalazi, među kojima su srećemo od drugokanonskih knjiga fragmente knjige Tobijine (4Q), i to na aramejskom i hebrejskom jeziku, zatim fragmente knjige Mudrosti (Mird), i knjige Crkvenice na hebrejskom jeziku.

Od tih manuskripata neki se približavaju hebrejskom masoretskom tekstu s nekim iznimkama, dok se većina drugih rukopisa više približava prijevodu LXX. Tako npr. manuskript Exodusa (4Q), Num. (4Q) koji ima neke dodatke iz Samarjanskog Pentateuha; zatim fragment iz Deut. 32: Cant. Moysis (4Q).

Iz knjiga Prednjih proroka: Josuina, Sudačka, Samuelove i Kraljevske, reprezentirane u 1Q, 4Q, 5Q, pripadaju isključivo među one, koje se sasvim podudaraju s prijevodom LXX. Osobito je značajan nalaz knjige Samuelove (4Q), koji je veoma dobro sačuvan, jer je taj rukopis načinjen na pergameni, koja je odostrag bila podložena papirosom. Sačuvano je 40 komada sa 57 kolona svitaka, koji su se mogli s dostatnom približnošću rekonstruirati. Značajno je za taj tekst da se potpuno poklapa s prijevodom LXX. To isto može se vidjeti i na drugom fragmentarnom nalazu Samuelove knjige (4bQ), koji je datiran pod kraj 3. stoljeća pr. Kr. Nadalje i fragmenat teksta Paralipomena u hebrejskom jeziku puno je bliži prijevodu LXX, negoli sadašnji hebrejski masoretski tekst. Taj je tekst Paralipomena napose važan s paleografskog stajališta, jer ga F. M. Cross stavlja potkraj 3. stoljeća pr. Kr., te pripada među najstarije kumranske biblijske rukopise, što su do sada nađeni.

Grupa kasnijih proroka (Prophetæ posteriores: Isaija, Jeremija, Ezekiel i Mali proroci) također je obilato zastupana među kumranskim nalazima. Posebno je važno da je prorok Isaija zastupan s jednim kompletnim tekstom, (1Q), i s drugim nekompletnim tekstom (1Q), a osim toga sa dvanaestak fragmentiranih rukopisa (4Q); no karakteristično je da se ovi potonji vjerno poklapaju s masoretskim tekstom, dok prvi kompletni predočuje jedan tip

popularnog rukopisa proroka Isaije, jer ga karakterizira tako zvana »graphia plena,« tj. da za pomoć vokalizacije upotrebljava literae infirmae (a, v, j), a uz to je providen raznim opaskama esenske eksegeze. Osim toga značajno je u tom rukopisu proroka Isaije da je na kraju 33. glave ostavljen prazan prostor za tri retka bez vidljivog obrazloženja. Potom se nastavlja dalji tekst na novom foliju, prišivenom na predašnji, te se nastavlja do svršetka te proročke knjige bez ikakva prekida. U tom tekstu, koji se nastavlja, zapažaju se neke ortografske razlike i drukčija dispozicija teksta.¹

Od proroka *Jeremije* nađeno je samo nekoliko krpica, ali i iz njih se vidi, kako utvrđuje F. M. Cross, da odgovaraju hebrejskom archetipu LXX-ina prijevoda.

Grupa hagiographa. Drugi rukopisi kasnijih proroka, kao i hagiographa sadržavaju veoma zanimljive varijante od hebrejskog teksta, ali čini se da se ne mogu ubrojiti u glavne, do sada nama poznate recenzije.

Od *Jobove* knjige nađena su dva manuskripta: jedan u hebrejskom kvadratnom pismu, a drugi u starohebrejskom pismu. Tu nastaje pitanje, nije li *Jobova* knjiga prvotno napisana u starohebrejskom pismu, prema kojem bi se, možda, mogle riješiti mnoge poteškoće u sadašnjem hebrejskom tekstu.

Knjiga *Psalama* reprezentirana je u kumranskim rukopisima sa nekih 12 manuskripata. U nekima od njih fali *Psalam 119*, spjevan alfabetском stihometrijom, ali u nekim drugim rukopisima (4Q) nalazimo taj psalam, i doista je u njemu provedena alfabetска stihometrija. Još valja primijetiti da je u nekima od tih rukopisa (4Q) drukčiji poredak *Psalama* negoli u masoretskom tekstu.

Danielova knjiga zastupana je u rukopisima 1Q, 4Q, 6Q. Ti su tekstovi, uglavnom, identični s masoretskim tekstovima, ali imaju i neke varijante, koje odgovaraju prijevodu LXX. Prelazi iz hebrejskog teksta na aramejski (2, 4; 8,1) nailaze se u fragmentima 1Q i 4Q. Prema tome nema ništa novo za rješavanje ovog problema *Danielove* proročke knjige.

3. VAŽNOST KUMRANSKIH NALAZA ZA POVIJEST BIBLIJSKIH TEKSTOVA

Nakon ispitivanja nađenih biblijskih manuskripata u Kumranu utvrđeno je da su u njima zastupljene sve knjige (barem fragmentarno) Sv. Pisma St. Z. osim knjige *Esterine*.

Novi elementi, što ih pružaju kumranski rukopisi, daju nam dosta novog svjetla za poznavanje povijesti hebrejskog teksta knjiga Sv. Pisma St. Z. Kada se u tom svjetlu gleda postupak rabinske sinode u Jamniji (oko 100. g. poslije Kr.), dobiva se dojam da su rabini na toj sinodi postupali više mehanički negoli kritički, kad su se odlučivali koji će tekst usvojiti kao službeni tekst. Premda su im bili pri ruci mnogi arhaički tekstovi, oni su konsultirali samo po tri rukopisa *Thore*, što su se nalazili sačuvani u hramu jerusalemском. Oni su se odlučivali za tekst, u kom se slažu dva kodeksa *Thore* protiv trećega. Vjerojatno, da su po istoj metodi odabirali i tekstove drugih knjiga palestinskoga kanona. Pri tom se moglo dogoditi da je prepisivačima kao »textus receptus« bio pri ruci koji manje vjeran prepis originala negoli su bili kodeksi, kojima su se služili prevodioci LXX.

1) O tekstualnim razlikama ovoga manuskripta u usporedbi s Vulgatom i masoretskim tekstom napisao je studiju A. Penna, *La Volgata e il manoscritto 1Q1* (*Biblica* 38, 4, 1957, str. 381—395.).

Hagiografi, zastupani su kumranskim nalazima, čini se da su bili odabirani dosta liberalno, jer se na ustaljivanju njihova teksta poradilo znatno kasnije negoli kod ostalih knjiga. Kad je ustaljivanje teksta čitave Biblije bilo dovršeno, palestinski Hebreji brzo su škartirali one recenzije, koje su se razlikovale od ustaljenog teksta, kao i grčke LXXe, koji su se bazirali na pređašnjim tekstovima.

U isto vrijeme, kad se fiksirao konsonantski tekst Sv. Pisma St. Z. u Jamniji, fiksirali su također Samarjani svoj tekst Mojsijeva Pentateuha, ali na starohebrejskom alfabetu. Taj se tekst podosta razlikuje od rabinskog masoretskog teksta, pri čemu je igrao znatnu ulogu antagonizam između Samarjana i Hebreja, koji je još jače zaoštrio njihovu vjersku shizmu od Hebreja. Taj Samarjanski Pentateuh, jer je bio napisan starohebrejskim alfabetom, postao je malom broju ljudi pristupačan. Ovaj Samarjanski tekst načinjen je na temelju jednog starog rukopisa, što se čuvao u Sihemu, uz pomoć nekog novijeg rukopisa od onih, koje su birali rabini u Jamniji.

Iz ovo nekoliko navedenih činjenica, kao i iz postupka rabinske sinode u Jamniji, vidi se, da su prevodioci LXXe imali za temelj hebrejsku recenziju, koja se ponešto razlikuje od teksta, što su ga kao kanon usvojili redaktori hebrejskog teksta, koji je za Hebreje postao *textus receptus*.

Među kumranskim nalazima pronađeno je i dosta manuskriptata grčkoga prijevoda LXXe (4Q), i to pisana grčkim pismom iz vremena 1. stoljeća pr. Kr. pa do svršetka 1. stoljeća poslije Krista. Najviše fragmenata ima iz knjige Levitske, pisanih na koži ili na papirosu. Ti se tekstovi sasvim podudaraju sa tekstom LXXe, izuzevši transkripciju hebrejskog tetragramatona JHYH = Jahveh sa Jaô, dok ga LXX redovno prevodi sa Kyrios.

Najveća je važnost otkrića kumranskih tekstova Sv. Pisma u tom, što su se prevodioci LXXe služili starijim hebrejskim tekstom, negoli je onaj, što ga je usvojila rabinska sinoda u Jamniji.

No ima nekih hebrejskih biblijskih fragmenata, nađenih u Murabaatu, nešto južnije od Kumrana, kojima se ne zna za podrijetlo, a predočuju tekst potpuno identičan sa masoretskim tekstom, barem ukoliko se odnosi na Pentateuh, Isaiju i mlađe proroke i Psalme.

4. DRUGOKANONSKE KNJIGE U KUMRANSKIM NALAZIMA

Već smo spomenuli da se masoretski biblijski kanon razlikuje od kanona grčkog prijevoda Sv. Pisma LXXe. Značajno je da su palestinski Hebreji prije sinode u Jamniji imali u svom kanonu i one knjige, koje nalazimo u grčkom prijevodu LXXe, a ne nalazimo ih u kanonu rabinske sinode u Jamniji. To su: Baruh, Tobija, Judita, I. i II. Makabejska, knjiga Mudrosti (*Liber Sapientiae*), i Crkvenica (*Ecclasiasticus*). Među kumranskim nalazima nađena su tri manuskripta knjige Tobijine na aramejskom jeziku, i jedan manuskript na hebrejskom jeziku. Problem originalnog jezika Tobijine knjige nije još do sada riješen. Izgleda vjerojatnijim, da je Tobijina knjiga napisana izvorno na aramejskom jeziku, a potom da je bila prevedena na hebrejski jezik. Obje recenzije, aramejska i hebrejska, podudaraju se s duljom recenzijom starih prijevoda, što ih nalazimo u Sinajskom kodeksu i starom latinskom predjeronimskom prijevodu (Itala). No valja dati prednost *Vetus Latinae* pred Sinajskim kodeksom, u koji su se uvukla dva veća ispuštanja po prepisivačkim

pogreškama homoeoteleuton i drugim pogreškama. Stoga lekcije kumranskih hebrejskih fragmenata nemaju odgovarajućih mjesta u Vetus Latina, kao npr. »sedam sinova« (Tob 14,3—4Q), ali je značajno da tu lekciju nalazimo u aramejskom manuskriptu (4Q) Tobijine knjige.

Istraživač M. Baillet identificirao je fragment teksta iz knjige Sirahove Mudrosti (Ecclesiasticus 6,20—31), što je nađen u 2Q, s hebrejskim tekstom pronađenim u Genizi u Kairu (RB 63, 1956, str. 54).

5 ZAKLJUČCI IZ NAVEDENIH ČINJENICA

Na temelju, dakle, dosadašnjih rezultata proučavanja nađenih tekstova Sv. Pisma St. Z. u Kumranu utvrđene su ove činjenice:

1) Textus receptus od rabinske sinode u Jamniji oko g. 100. po Kr., koji je usvojen kasnije kao masoretski službeni tekst, razlikuje se ponešto od onoga hebrejskog teksta, što su ga imali za podlogu prevodioci LXXe. Stoga će se, ubuduće, u tekstualnoj kritici, osobito težih i nejasnih mjesta, morati više uzimati u obzir grčki prijevod LXXe, dakako u njezinoj što kritičnijoj recenziji.

2) Što se tiče povijesti hebrejskog teksta, kumranski nalazi predočuju nam sada za 1000 godina starije recenzije hebrejskog teksta negoli su do najnovijeg vremena bili poznati hebrejski rukopisi, koji datiraju tek iz 9. stolj. po Kr., jer kumranski nalazi hebrejskog teksta datiraju iz 3. stolj. pr. Kr.

3) Iz ortografije kumranskih hebrejskih tekstova razabire se da je za sigurnost vokalizacije hebrejskog teksta bilo potrebno uvoditi litterae infirmae a, v, j, da se označi, s kojim se vokalima imaju čitati riječi, za koje se iz same konsonantske ortografije nije moglo sigurno razabrati vokalizaciju. To je, ujedno, znak da u to doba u širim slojevima naroda nije hebrejski jezik bio u općoj upotrebi, nego je bio poznat samo pismoznancima i rabini-ma dok je ostali narod iza povratka iz babilonskog sužanjstva pretežno govorio aramejskim jezikom.

4) Sadašnja izdanja hebrejskog teksta Sv. Pisma s masoretskom punktacijom za oznaku vokalizacije osnivaju se na punktaciji, uvedenoj u 7. stoljeću poslije Krista. Napredak tekstualne kritike današnjeg vremena nailazi na potrebu, da se na dosta mjesta ta punktacija ispravi, pa ispravljena daje ili jasniji, ili, dapače, drukčiji smisao. Tako npr. u Psalmu 21 (hebr. 22), 17—18: »Foderunt manus meas et pedes meos: dinumeraverunt omnia ossa mea« — glasi u sadašnjem masoretskom tekstu: kaari jadaj veragljaj — asapper kol acmotaj, a to u prijevodu znači: »Kao u lava su ruke moje i noge moje, prebrojio bih sve kosti moje« — Mjesto čitanja kaari treba čitati kaaru, što je 3. plurala perfekta od glagola Kur probosti, dakle probodoše; dok je, čitanje kaari sastavljeno od veznika ka = kao, i imenice arje, ili ari, lav. Ovo dvojbena čitanje nastalo je pò svoj prilici na temelju istrošenog slova vau, komu ju donji kraj bio slabo vidljiv, pa su ga nevješti čitaoci zamijenili sa slovom jod. No nije nevjerojatno da su to čitanje usvojili rabini na sinodi u Jamniji, da oslabe proročko mesijansko značenje toga Psalma, koji je inače skroz mesijanski, pa ga je sam Božanski Spasitelj na križu molio. Uostalom čitanje kaari, ne daje nikakva smisla u vezi s bližim kontekstom. Sv. Jeronim, kad je ovo mjesto preveo »foderunt«, sigurno je imao pred očima ispravan tekst kaaru = foderunt

Slično nalazimo u masoretskom tekstu u Psalmu 72,1 prepisivačku pogrešku:

ak tob lejisrael = Kako li je dobar Izraelu,
= elohim lebare lebab = Bog onima koji su čista srca!
No ako se ovaj vers čita ovako: ak tob lejašarel elohim lebare lebab — onda prijevod glasi:

»Kako li je dobar pravednomu Bog,
Gospodin onima, koji su čista srca!«

kako imamo i u novom prijevodu Psaltira:

»Quam bonus rectis est Deus,
Dominus eis, qui puro sunt corde!«

Iz svega se, dakle, vidi da kumranski nalazi tekstova Sv. Pisma St. Z. imadu veliku važnost za unapređenje tekstualne kritike Sv. Pisma St. Z.

Dakako, da će još trebati dugo vremena dok se kumranski hebrejski tekstovi temeljito prouče i usporede nesamo sa sadašnjim masoretskim hebrejskim tekstom nego i s grčkim prijevodom LXXe, kao i s prijevodom Vetus latinae, koji se vjerno oslanja na prijevod LXXe. Takova bi tekstualna kritika imala riješiti mnoge probleme nejasnosti hebrejskog masoretskog teksta Sv. Pisma, i time bi ne malo pridonijela jasnijem razumijevanju Sv. Pisma na onim mjestima, koja su do sada »crux interpretum«.

Ustrajnim naporima stručnjaka u tekstualnoj kritici unosi se sve više svjetla u jasnije razumijevanje Sv. Pisma. Dakako, da svi ovi napori i nastojanja treba da budu pod neprevarljivim nadzorom i vodstvom Crkvenog učiteljstva, koje uz asistenciju Duha Svetoga, kao Duha istine, ima sigurno jamstvo da čuva čist i nepokvaren poklad objavljene Riječi Božje, koju je isti Duh Sveti nadahnjivao piscima Sv. Pisma.

* * *

Upotrijebljena literatura:

Milik J. T., Dieci anni di scoperte nel deserto di Giuda, Marietti 1957.

Vermès Géza, Les Manuscrits du Désert de Juda, Desclée, Paris-Tourai — Rome — New York 1954.

Gordon Cyrus H., Geschichtliche Grundlagen des Alten Testaments, Benzinger Verlag, Einsiedeln-Zürich-Köln 1956.

Keller Werner: Und die Bibel hat doch Recht, Düsseldorf 1955.

Wegener S. Günther, 6000 Jahre und ein Buch, Verlag Kassel 1958.